

de *Dialogus* dat zich afspeelt in het bisdom Utrecht. In het nauw gedreven door valse beschuldigingen over verduistering van gelden sloot Everwach een verbond met de duivel. Kooplieden, geldwisselaars en rentmeesters golden in de middeleeuwen bijna automatisch als kandidaten voor de hel. Na zijn plotselinge dood wachtte de zondige rentmeester uiteraard de eeuwige verdoemenis. Niettemin verkreeg Everwach toestemming de hel te verlaten om alsnog penitentie te doen.

Vervolgens nam hij in het gevolg van de Hollandse graaf Willem I deel aan de kruistocht tegen Damiate waardoor zijn zonden kwijt gescholden werden. Na zijn terugkeer uit Egypte stierf Everwach als pastoor te Schelluinen, een dorp in de omgeving van Gorinchem.

Dit door oud-studenten van Van der Gouw verzorgde boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel schetsen de auteurs de algemeen politieke situatie in het Duitse rijk, de positie van de Utrechtse bisschop en geven ze een korte levensbeschrijving van de bisschoppelijke rentmeester Everwach. In het tweede deel komen de herkomst van het verhaal, de strekking van de *Dialogus* en de historiografische overlevering van de *Dialogus* aan de orde. Het derde deel bevat de facsimile van de oudst bekende teksten met transcriptie en respectievelijk de Middelnederlandse en Middelhoogduitse vertaling.

Een zwak punt van dit boek vormt het ontbreken van een duidelijke probleemstelling: navragen bij de uitgever gaf hierover ook geen uitsluitsel. Terecht stellen de auteurs dat Caesarius van Heisterbach niet voor de buitenwacht maar voor zijn medebroeders preekte. De opvatting dat het verhaal over Everwach inzicht geeft in de geloofsbeleving en motieven van de gewone middeleeuwer valt hiermee toch echt niet te rijmen. Kloosterlingen kwamen meestal uit de bovenlaag; rentmeesters — meestal clerici — behoorden hier eveneens toe. Van de gewone middeleeuwer — voor het grootste deel levend op het platteland — weten we slechts weinig. Verrassend daarentegen is de conclusie dat in het geval van Everwach feit en fictie elkaar niet hoeven uit te sluiten. De rentmeester blijkt inderdaad een historische persoonlijkheid te zijn geweest.

H. M. P. Arts

A. van Braam, *Zaandam in de middeleeuwen* (Hollandse studiën XXX; Hilversum: Verloren, S. 1: Historische Vereniging Holland, 1993, 223 blz., ISBN 90 70403 32 3).

Wie begint met te constateren dat de geschiedenis die hij gaat schrijven noodgedwongen veel 'raden en fantaseren' inhoudt en 'veel zelf invullen en proberen te interpreteren zonder mogelijkheden van overtuigende empirische toetsing', moet niet alleen durf, maar ook weinig te verliezen hebben. *Zaandam in de middeleeuwen is* dan ook geen proefschrift waarmee een jonge aio of oio een gooi naar academische erkenning doet. Het is het produkt van een wetenschapper die zijn sporen in een ander vak dan het onze meer dan ruimschoots heeft verdiend, daarnaast uit liefde en liefhebberij de geschiedenis van zijn eigen streek onderzoekt en daarover al bijna een halve eeuw met gezag publiceert.

De bescheiden aspiraties en omvang ten spijt, is *Zaandam* een ambitieus en niet altijd even gemakkelijk boek. De geologische, paleogeografische, archeologische, naamkundige en historische kennis die erin is verwerkt, weerspiegelt een interdisciplinaire exercitie van het soort waarvan in universitaire onderzoekprogramma's wel vaak wordt gedroomd, maar dat toch zelden wordt gerealiseerd. Of zo'n project ook geslaagd kan worden genoemd, hangt vervolgens af van de mate waarin de onderzoeker erin is geslaagd al die verscheiden kennis tot een

samenhangend beeld te integreren en dat vervolgens te plaatsen in een breder geheel. Wat dat aangaat, vind ik dit boek ten halve geslaagd. De wereld buiten Zaandam komt weinig ter sprake en aan het slot ontbreekt een samenvatting waarin de zaken aaneen worden gesmeed en boven het lokaalhistorische uitgetild. Wel heeft het boek een chronologisch-thematische ordening, die ervoor zorgt dat kennis uit verschillende disciplines waar mogelijk per behandeld thema verweven kan worden. Maar ja, dan blijken die mogelijkheden toch vaak te ontbreken of zeer beperkt te zijn.

De thema's die achtereenvolgens worden behandeld, zijn de evolutie van het natuurlandschap, de vroegste bewoningssporen, de vragen rond grond- en gerechtsheerlijkheid, de ontginningen en hun consequenties voor de waterhuishouding, de occupatiegeschiedenis, de middelen van bestaan, de sociale structuur en de lokale bestuursinstellingen. Het moge duidelijk zijn dat deze kaleidoscoop tegelijk een soort glijdende schaal is waarop steeds meernatuurwetenschappelijke door zuiver historische kennis wordt vervangen. Ergens in het midden, dat wil zeggen bij de behandeling van de ontginningen en hun effecten, komt de interdisciplinaire aanpak het volste tot zijn recht. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat Van Braam daarbij zwaar leunt op veel en grensverleggend voorwerk dat de laatste decennia op het terrein van de historische geografie en middeleeuwse archeologie van het huidige Noord-Holland is verricht door mensen als De Cock, Borger c. s., Bos, Besteman en Guiran. Maar hij voegt daar ook oorspronkelijke en boeiende gedachten aan toe. Dat is bijvoorbeeld het geval met zijn aanval op de zogenaamde veenstromen-theorie, waarin zinnige alternatieve suggesties worden gedaan ten aanzien van zowel de ontginningsrichting als de ontginningsassen (100-105). Problematisch lijkt me wel de 'plaats van vestiging' als bewijs op te voeren, omdat oude veenontginningsnederzettingen gemakkelijk verplaatst werden, iets dat trouwens volgens een eerder deel van Van Braams betoog heel goed ook in de Zaanstreek gebeurd zou kunnen zijn (75-76). Zo'n punt zou wellicht ooit 'beslist' kunnen worden door archeologisch onderzoek. Hetzelfde geldt voor Van Braams voorgestelde verklaring van de vele -kooi toponiemen in de Zaanstreek (113-119), die mogelijk te identificeren zijn met de elders in Noord-Holland archeologisch aangetoonde 'terp-veekralen'. Wat ligt meer voor de hand dan dat archeologen op 'kooien' naar 'kralen' gaan zoeken, maar zo voortvarend gaat interdisciplinair onderzoek ook weer niet.

Op andere punten vind ik de 'gewaagde vermoedens' van Van Braam minder aannemelijk. Zo kan hij de verleiding niet weerstaan (88-94) om te proberen de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van de Zaanstreek een paar eeuwen langer te maken dan archeologisch aantoonbaar en historisch-geografisch plausibel is. Hij moet daarvoor dan een goed beargumenteerde plaatsnaamidentificatie van Niermeyer en Henderikx in een oorkonde van 889 aan gaan vechten. En dan moet je met betere argumenten komen dan hier gebeurt. Weliswaar weet Van Braam vervolgens aannemelijk te maken dat een van de kernen van de latere nederzetting Zaandam is ontstaan rond een grafelijke hof, vooral bij de nadere interpretatie van sociale verhoudingen zit hij er mijns inziens nogal eens naast. Hij contamineert grond- en gerechtsheerlijkheid (en de daarmee samenhangende betrekkingen) (142-149). Dat is dan misschien vooreen deel toe te schrijven aan de ambivalentie van het begrip 'domein', feit blijft dat Van Braams betoog over de grafelijke rechten niet steeds even consistent is. Op pagina 143 en pagina 144, noot 23 heeft de graaf van Holland het wildernisregaal in de Zaanstreek nooit uitgeoefend, maar de 'veenwildemis' hoort wel tot zijn domein op pagina 145. Een bladzijde eerder is de veenwildemis in cultuur gebracht door 'vrije boeren', verderop (170) blijken er toch onvrije boeren te zijn geweest. Daar beweert Van Braam ook dat de onvrijheid tegen het midden van de dertiende eeuw was verdwenen, om vervolgens een oorkonde uit 1346 te bespreken waarin de graaf moest verklaren dat hij in Westzaandam/Krommenie geen dienstlieden meer had

(allemaal op 170). Dat 'tienden, tijnzen en vroonschulden' relicten van dienstbaarheid (onvrijheid) zouden zijn geweest (170), lijkt mij overigens onjuist. Ook de beschrijving van de Zaanse dorpssamenleving rammelthieren daar. Op pagina 171 is 'buren' eerst 'een verzamelnaam voor alle geërfden', een paar regels verderop zijn er opeens ook 'niet-geërfde buurlieden'— Van Braam bedoelt daar 'huislieden' te zeggen. De mening, tenslotte, dat het aantal niet-geërfde huislieden in de late middeleeuwen sterk toegenomen zou zijn (172, afb. 45), berust niet op 'harde' gegevens, maar op een interpretatie van veranderingen in de economische structuur die de kern mist van de nieuwe ideeën die daarover de laatste jaren door Knotter en Van Zanden zijn geformuleerd (beiden ontbreken in de literatuurlijst). Terwijl voor Van Braam de vermindering van 'arbeidsmogelijkheden in de landbouw' zou hebben geresulteerd in hetzij massale emigratie naar de steden, hetzij het 'uitwijken naar niet-agrarische beroepen' op het platteland, wordt tegenwoordig meer gedacht aan het functioneel combineren van agrarische en niet-agrarische activiteiten (Van Zandens 'proto-proletarisering'). Waarschijnlijk slaagden veel buurlieden er zo toch nog in om, zij het in geringe mate, 'geërfd' te blijven. Uit dit punt blijkt al wel dat Van Braam niet altijd gebruik heeft gemaakt van de laatste inzichten. Een ander voorbeeld geeft de demografische paragraaf (158-160), waarin de bevolkingsomvang van de Zaanstreek omstreeks 1300 wordt berekend met behulp van een schatting die H. P. H. Jansen voor de klep van de pet langs maakte in *Levend verleden*. Nadien is echter nog zeer inventief over de bevolkingsontwikkeling van Holland nagedacht door onder andere Visser, De Boer en Lesger, maar iedere verwijzing daarnaar ontbreekt.

Conclusie: Van Braam heeft een loffelijke en verfrissende poging gedaan om de oudste geschiedenis van Zaandam vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines te beschrijven. Er zijn evenwel ook tekortkomingen. De afzonderlijke delen zijn te weinig geïntegreerd en het geheel is onvoldoende aangesloten op de recente geschiedschrijving over Holland in de middeleeuwen en de vroegmoderne periode.

P. C. M. Hoppenbrouwers

F. Akkerman, G. C. Huisman, A. J. Vanderjagt, ed., *Wessel Gansfort (1419-1489) and Northern humanism* (Brill's studies in intellectual history XL; Leiden, etc.: E. J. Brill, 1993, xiv + 425 blz., ISBN 90 04 09857 7).

Er is in Nederland de laatste jaren het een en ander gebeurd op het gebied van de renaissance-studiën. In 1913 ijkte J. Lindeboom de term 'bijbelsch humanisme' aan de hand van het oeuvre van Wessel Gansfort, maar driekwart eeuw later stelt de redactie van een bundel studies over dezelfde Groningse geleerde dat deze geen humanist mocht worden genoemd, hoewel zij haar boek wel de titel *Wessel Gansfort and Northern humanism* meegaf. Deze verschuivende meningsvorming weerspiegelt de ontwikkeling die de bestudering van de intellectuele geschiedenis der late middeleeuwen en vroegmoderne tijd in ons land heeft doorgemaakt. Later dan onze oosterburen, die in de tweede helft van de negentiende eeuw reeds tal van biografieën over hun humanisten publiceerden, kwam in Nederland de studie der renaissance eigenlijk pas met de dissertatie van H. van der Velden over Rudolf Agricola (1911) op gang. Het betreft hier een biografie in Duitse stijl die zowel recht deed aan Agricola als aan de moderne inzichten op dit recent ontgonnen onderzoeksterrein. Toch vormde de dissertatie van Van der Velden niet het begin van een nieuwe traditie; zijn benadering werd overschaduwd door Lindebooms bijbels humanistische visie, de bril waardoor alle Nederlandse auteurs uit de renaissance tot in de jaren